

Orta Çağ Avrupa'sında Şüpheler, İnkâr ve Ateizm Karşısında Kilise

Servet DOĞAN (*)

Öz

Bu çalışma, Orta Çağ Avrupa'sında ateizm, şüphecilik ve inançsızlığın algılanışını ve Kilise'nin bu olgulara yaklaşımını incelemektedir. Orta Çağ, genellikle inanç çağı olarak görülse de bu çağda bireysel düzeyde Tanrı'nın varlığını sorgulayan veya dini şüpheler taşıyan kişiler mevcuttur. Kilise, ateizm ile sapkınlık arasında ayrım yaparak sapkınlığı bilinçli ve örgütlü bir tehdit olarak değerlendirirken ateizmi bireysel bir inanç krizi olarak ele almıştır. Bu nedenle sapkınlık sert cezalarla karşılanırken ateizm çoğunlukla dini rehberlikle çözülmeye çalışılmıştır. Literatürde Orta Çağda ateizmin ya hiç olmadığı ya da marjinal kaldığı görüşü yaygındır. Ancak bu çalışma, ateizmin tarihsel olarak göz ardı edilmesini sorgulayarak bireysel düzeyde var olabileceğini ve Kilise'nin buna nasıl tepki verdiğini incelemektedir. Engizisyon kayıtları, teolojik metinler ve dönem belgeleri, Kilise'nin ateizmi doğrudan bir tehdit olarak görmediğini ve teolojik tartışmalarla ele aldığını göstermektedir. Araştırma, Orta Çağda ateizmin modern anlamda sistematik bir felsefi pozisyon olmadığını, ancak bireysel şüphe ve inançsızlık biçiminde kendini gösterebildiğini vurgulamaktadır. Kilise'nin sapkınlık ve ateizme karşı tutumunun yalnızca Hristiyan teolojisi ve dogmalarıyla değil, aynı zamanda siyasetin ve reel politığın etkisiyle şekillendiği irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Ateizm, Şüphecilik, Kilise, Orta Çağ Avrupa'sı.

Özgün Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 28.02.2025

Kabul Tarihi: 10.11.2025

(*) Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı.

E-mail: servet.dogan@samsun.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8835-6041>

Servet Doğan, "Orta Çağ Avrupa'sında Şüpheler, İnkâr ve Ateizm Karşısında Kilise," *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 22 (Mayıs 2026): 47-68

DOI: <https://doi.org/10.32739/uskudarsbd.12.22.168>

Bu eser [Creative Commons Atf-GayriTicari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) ile lisanslanmıştır.

The Church in the Face of Doubt, Denial, and Atheism in Medieval Europe

Servet DOĞAN (*)

Abstract

This study examines the perception of atheism, skepticism, and disbelief in medieval Europe as well as the Church's response to these phenomena. While the Middle Ages are generally regarded as an era of faith, individuals who questioned God's existence or expressed religious doubts did exist. The Church distinguished between atheism and heresy, treating heresy as a conscious and organized threat, while atheism was regarded as a personal crisis of faith. As a result, heresy was met with severe punishments, whereas atheism was often addressed through religious guidance. In scholarly literature, the dominant view is that atheism was either nonexistent or marginal during the Middle Ages. However, this study challenges the historical neglect of atheism, exploring its possible existence on an individual level and the Church's reaction to it. Inquisition records, theological texts, and historical documents suggest that the Church did not perceive atheism as a direct threat and preferred to address it through theological discourse. The research emphasizes that atheism in the Middle Ages was not a systematic philosophical position in the modern sense but manifested as individual doubt and disbelief. The Church's stance on heresy and atheism was examined not only in the context of Christian theology and dogma but also about the influence of politics and realpolitik.

Keywords: Philosophy of Religion, Atheism, Skepticism, Church, Medieval Europe.

Original Research Article

Submission Date: 28.02.2025

Acceptance Date: 10.11.2025

(*) PhD., Asst. Prof., Samsun University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Medieval History.

E-mail: servet.dogan@samsun.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8835-6041>

Servet Doğan, "The Church in the Face of Doubt, Denial, and Atheism in Medieval Europe," *Üsküdar University Journal of Social Sciences*, no. 22 (May 2026): 47-68

DOI: <https://doi.org/10.32739/uskudarsbd.12.22.168>

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Giriş

Bu çalışma, Orta Çağ Avrupa'sında dini dogmalar karşısında şüphe, dinin yahut Tanrı'nın inkarının nasıl algılandığı ve nasıl bir tavır alındığı konularına yoğunlaşmayı amaçlamaktadır. Bu meyanda modern anlamdaki ateizm ile Orta Çağ'da kullanılan ateist kavramı arasındaki farklar ele alınarak bu terimin dönemin teolojik ve sosyal bağlamında ne anlama geldiği irdelenecektir. Aynı zamanda Engizisyonun kayıtlarında yer alan ateizmle suçlanan bireylerin durumları üzerinden Kilise'nin bu olguyu bir tehdit olarak mı yoksa daha çok bir sapkınlık biçimi olarak mı gördüğü analiz edilecektir. Orta Çağ Avrupa'sı, bir inanç çağı olarak anılmakla birlikte bireysel şüphecilik ve inançsızlığın da belirli ölçülerde varlık gösterdiği bir dönemdir.

Çalışmanın temel hedefi, şüphe ve toptan inkarın sapkınlıktan nasıl farklılaştığını ve Kilise'nin bu olgulara yönelik tavrını ortaya koymaktır. Bu bağlamda makale, dönemin toplumsal ve siyasi bağlamına da ışık tutarak modern Batı dünyasında ateizme yönelik algıların tarihsel kökenlerini incelemektedir. Bu noktada şüphecilik ve ateizm kavramlarının Orta Çağ'daki rolüne dair daha geniş bir perspektif sunmak önemlidir. Dolayısıyla şüphe ve inkâr arasındaki farkları inceledikten sonra Kilise'nin tavrının yalnızca teolojik bir mesele olmadığını, aynı zamanda siyasi ve sosyal bağlamda da şekillendiğini tartışmak gerekecektir.

Bu çalışma, şüphe ve inkarın Orta Çağ'da teolojik bir tehditten ziyade sapkınlık kadar ciddi bir tehlike olarak algılanmadığını vurgulamaktadır. Şüphe ve inkâr, genellikle bireysel şüphecilik ya da dini pratiklere katılmama bağlamında değerlendirilmiş, ancak Kilise'nin otoritesine yönelik büyük çaplı bir tehdit olarak görülmemiştir. Bu durum, Kilise'nin ateizmle mücadele etmekten ziyade heretik gruplara odaklanmayı tercih ettiğini göstermektedir.

Bu bağlamda araştırmada tarihsel ve karşılaştırmalı bir yöntem benimsenmiştir. Çalışma, dönemin entelektüel ve teolojik iklimini yansıtan kaynaklara dayanmaktadır. Bu kaynaklardan elde edilen bilgiler, Orta Çağ'daki teolojik düşüncenin ateizm ve şüphecilik ile ilişkisini anlamamıza yardımcı olmakta; aynı zamanda bu kavramların dönemin sosyopolitik yapılarına etkisini de gözler önüne sermektedir. Ayrıca inkâr ve ateizm kavramlarının farklı dönemlerdeki algısını anlamak amacıyla Georges Minois, (d. 1946) Dorothea Weltecke, (d. 1967) Peter Dinzelbacher (d. 1948) ve Marco Ravera (1957-2023) gibi tarihçilerin çalışmaları temel alınmıştır. Çalışmada kullanılan kaynaklar, ateizm ve sapkınlık arasındaki farkları ortaya koyan ve bu kavramların sosyal, siyasi ve dini bağlamlarını inceleyen eserlerden oluşmaktadır.

Bu çalışma, Orta Çağ Avrupa'sında şüphecilik ve inkâr yanında ateizm kavramının Kilise tarafından nasıl değerlendirildiğini incelemektedir. Ancak ateizmin modern anlamıyla tarihsel gelişimine veya bu kavramın Aydınlanma dönemi sonrasındaki algısına girmemektedir. Yine aynı şekilde, Kilise'nin sapkınlığa karşı takındığı tavrı ateizmle kıyaslama perspektifiyle ele alırken onun teolojik veya tarihsel detaylarına girmemektedir. Sapkınlık, çalışmada tanınan ve bilinen bir kavram olarak ele alınarak yalnızca Kilise'nin sapkınlara karşı uyguladığı stratejilerin ateizme yönelik tutumla olan farkları incelenmektedir.

Orta Çağ Avrupa'sında İnançsızlık ve Şüphe Kavramsal Bir Çerçeve: İnançsızlık, Şüphecilik, Sapkınlık ve Ateizm Kavramları

İnançsızlık (*incredulitas*) kelimesi sözcük anlamı olarak herhangi bir dini inanca sahip olamamak olsa da Orta Çağ Avrupa'sında Katolik Hristiyanlık dışında başka bir Hristiyan mezhebine mensup olmak yahut Müslümanlık gibi başka bir dinden olmak anlamına geliyordu.

İmandan kastedilenden sadece Hristiyanlıktı. Her bir bireyin bir şekilde davranışlarına yön veren bir inancı ve kanaati vardı. Bu inanç ve kanaatler de onun dini idi. Bu sebeple Orta Çağ Avrupa'sında inançsızlıktan kastedilen Katolik Hristiyanlığın dışındaki tüm dinler ve diğer tüm Hristiyanlık yorumlarıydı. İsa'nın tanrılığı, Meryem'in bakireliği ve yeniden diriliş gibi Hristiyan inançlarından birini ya da birkaçını inkâr etmek ve dini pratiklere katılım sağlamamak da söz konusu suçlamanın kapsamına giriyordu.¹

Orta Çağdaki şüphe kavramı, genellikle iki farklı pozisyon arasında kararsız kalma durumu olarak tanımlanır. Bu, mutlaka inançsızlık anlamına gelmezdi. Şüphe; lord ve serf arasındaki ilişkilerde, arkadaşlar veya aşıklar arasında yaşanan anlaşmazlıklarda, güven eksikliğinde, korkuda, tereddütte veya değişkenlikte de görülebilirdi. Bazı şüphe türleri, rasyonel bir tereddüt olarak kabul edilmiş ve sosyal bir beceri olarak değerlendirilmiştir. Orta Çağ skolastiği, daha sonra modern metodik şüphe kavramlarına benzetilen ve araştırmanın bir itici gücü olarak görülen bir metodik şüphe biçimi geliştirmiştir.²

Dinsel şüphe durumunda ise bu genellikle bir günah olarak kabul ediliyordu. Bazı duygusal tepkiler (temptationes veya impugnationes) ayartma olarak nitelendiriliyordu. Bu ayartmalar, sadece manastır kültüründe değil, laik kesimde de ruhsal tecrübeler olarak kabul görmekteydi. Bu ayartma kavramı, köklü dini şüpheleri de kapsıyordu. Strasbourg vaizi Jean Geiler von Kaysersberg (öl. 1515), 15. yüzyılda kalp küfrü kavramına dair ilk tanımlamaları yapmıştır. Bu kavram, örneğin bir sakramente bakarken “Tanrı'nın orada olması nasıl mümkün olabilir?” veya çarpmıha gerilmiş İsa'yı izlerken “Tanrı'nın ölmesi nasıl mümkün olabilir?” gibi akla gelen şüpheleri içerir. Bu tür düşünceler, bilinçli ve rasyonel bir şekilde onaylanmadığı sürece günah olarak kabul edilmezdi. Orta Çağda, ilahi adalet konusunda da şüpheler dile getirilmekteydi. İnsanlar, masumların acı çekmesini veya kötülerin refah içinde yaşamasını sorguluyorlardı. Bu tür şüpheler, Tanrı'nın her şeye gücünün yetip yetmediğini sorguluyordu.³

Heresi (αἵρεση) seçim anlamına gelen Yunanca *hairesis* kelimesinden gelmektedir. Bu kavram Eski Yunan'da, olumsuz çağrışımlar olmaksızın bir okula veya felsefi eğilime atıfta bulunmak için kullanılmıştır.

Eski Ahit'te *hairesis* terimi geçmez. Kaynaklar, bu terimin kullanımından veya Eski Ahit'teki İbranice eşdeğerinden bahsetmemektedir.⁴ Sapkınlıklar için kullanılan Rabinik terimler arasında *minim* (מִינִימִי), *apikoros* (אִפִּיקוֹרוֹס), *kofer ba-Torah* (הַרְוֹת רְפוּכִי), *kofer ba-İkkar* (רְפוּכִי בְּאֵימֶן) sayılabilir. Bu gruplar Cehennemde ebedi cezaya mahkûm edilmiştir. Talmud, ilahi vahyi inkâr edenleri, Sadukileri veya Gnostik öğretileri takip edenleri sapkınlıklar olarak tanımlamıştır.⁵

¹ Marco Ravera, “Ateismo’ nel medioevo? Un concetto controverso” (Torino: Università degli Studi di Torino, 2011), 8.

² Dorothea Weltecke, “L’athéisme et le doute au Moyen Âge : un problème controversé”, *Revue de l’histoire des religions* 232 (01 Eylül 2015), 348.

³ Weltecke, “L’athéisme et le doute au Moyen Âge”, 352- 357.

⁴ Mar Marcos, ed., *Herejes en la historia*, Estructuras y procesos (Madrid: Trotta, 2009), 10.

⁵ Kaufmann Kohler, “Heresy and heretics” *Jewish Encyclopedia*, erişim 10 Aralık 2024, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/7591-heresy-and-heretics>

Yeni Ahit'te hairesis terimi hem nötr hem de aşağılayıcı bir anlamda kullanılmaktadır. Yahudi dünyasındaki Ferisiler ve Sadukiler gruplarının yanı sıra Yahudilerin gözünde Hristiyanları da ifade etmektedir. Bununla birlikte, Pavlus'un mektuplarında hairesis, cemaatte kopma veya bölünme anlamında da kullanılmıştır.⁶ Heresi literatüründe sapkınlık, Kilise tarafından inanç konularında tanımlanan öğretilere aykırı olan öğretiler olarak ele alınmıştır. Heretiklere karşı savunma ve eleştiri konusunda eser kaleme alanlar (heresiyograflar) kimlerin sapkın (heretik) olduğunu tespit edip iddialarını çürütmeye çalışmışlardır. Heretiklerin hatalarını, temel iddialarını ve bunların çürütülmesini konu alan heretik tasnifleri 2. yüzyıldan itibaren bir yazın türü (heresiyoloji) oluşturmaya başlamıştır.⁷

Rabi Şalomo ben Yitshak ha-Sarfati (öl-1105) tarafından kaleme alınmış olan ve *Raşi Tefsiri* olarak bilinen Eski Ahit tefsirinde Mezmurlar'da geçen " 'Aptal kendi kendine Tanrı yoktur' der" ifadesinin yorumunda Davut bu Kitap'ta aynı şekilde iki Mezmur okuduğu, (söz konusu aptalların) ilki Nebukadnessar'la, ikincisi Titus'a işaret ettiği, Nebukadnessar'ın mabede girip onu yıkacağına dair kehanette de bulunduğu anlatılmış tanrıtanımazlığa yahut ateizme en ufak bir imada bulunulmadan konu tamamen başka yönlere çekilmiştir.⁸

Ateizm sözcüğü Yunancadaki Tanrı anlamına gelen *theos* kelimesine olumsuzluk ön eki olan a harfinin eklenmesiyle oluşturulmuş bir sözcüktür. Ancak bunun sadece etimolojik bir tanım olduğunu belirtmek durumundayız. Terim, tarih boyunca farklı çağrışımlar ve anlamlar almıştır.⁹ Eski çağlarla günümüz kıyaslandığında neyin ilahi neyin dindarlık olarak değerlendirileceği farklılık arz etmektedir.

Tanrıtanımazlıktaki tanınamamak sadece bilgi eksikliği değil aynı zamanda onu onaylamamak, emir ve yasalarını kabul etmemek yani itaat etmemek anlamına da gelmektedir. Yani sadece epistemik bir duruma değil aynı zamanda etik bir tavra da işaret etmektedir. Seni tanımiyorum demek, bazen seni bilmiyorum değil, seni kabul etmiyorum demektir.¹⁰

Kavram olarak da ateizm Tanrı ya da tanrıların olmadığını iddia etmektir ve ateistler de tanrıların olmadığına inanan kişilerdir. Graham Oppy tanrıların varlığına inanmayan en az iki gruptan daha söz edilebileceğini ileri sürmektedir. Söz temsili bebekler ve ciddi bir ruhsal ve zihinsel hastalıkla malul olan kimselerdir. Bunlar, Tanrı'ya inanma imkanından yoksundurlar ama yine de ateist olarak nitelenemezler. Bunlar da Tanrı'ya inanmaz ama ateist değildirlir.

Bilinmezcilere gelince Tanrı'ya inanmamakla birlikte ateist olarak değerlendirilemezler; çünkü Tanrı inancını reddetmemektedirler. Sadece inanmak için yeterli düzeyde kanıtı sahip olmadıklarını iddia etmektedirler.¹¹

⁶ Marcos, ed., *Herejes en la historia*, 12.

⁷ M Marcos, ed., *Herejes en la historia*, 16.

⁸ Rashi ve Mayer I. Gruber, *Rashi's Commentary on Psalms*, The Brill Reference Library of Judaism, v. 18 (Leiden ; Boston: Brill, 2004), 14/1.

⁹ Ramón Soneira Martínez, "Límites históricos del Ateísmo: increencia en la Grecia Antigua", *Panta Rei. Revista digital de Historia y Didáctica de la Historia* 12 (27 Eylül 2018): 33-49, <https://doi.org/10.6018/pantarei/2018/2>, 34.

¹⁰ Mehmet Latif Bakış, *Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm* (Van: Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 1.

¹¹ Oppy, *Atheism The Basic*, 14-15; Aydın Topaloğlu, *Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları Teizm ya da Ateizm* (İstanbul: Kaknus Yayınları, 2001), 24-25.

Paul Draper'e göre, ateizm, Tanrı'nın var olduğu inancından yoksun olmanın psikolojik durumudur. Bir diğer deyişle Tanrı'nın var olduğuna inanan bir teist olmama durumudur. Ancak felsefi anlamda ateizm bundan farklıdır. Felsefi anlamda ateizm Tanrı'nın var olduğu önermesine karşılık Tanrı'nın olmadığına dair argümanlara sahip olma iddiasını taşımaktadır.¹²

Günümüzde olduğu gibi Orta Çağ ve hatta Antik dünyada dinsiz ve ateist kavramları birbirleri yerine kullanılmıştır. Müesses dinler ve inançlar dikkate alındığında bu kelimelerin birbirleri yerine kullanımının isabetli olmadığı ortaya çıkmaktadır. Yani günlük dilde dinsiz aynı zamanda tanrıtanımaz anlamındadır. Oysa Theravada Budistleri ve Caynistler tanrısız oldukları halde maneviyat ve dine sahiptirler. Tharaveda Budizmi ve Caynizm'de görüldüğü gibi yaratıcı bir tanrı tasavvuru olmaksızın metafizik bir anlam ve bu metafizik anlam etrafında örgütlenme söz konusu olabilmektedir. Bu iki dini sistem *Karma* ve *Reenkarnasyon* gibi konuları, yani metafizik bir ceza-mükâfat anlayışını ve metafizik bir döngüyü de diğer teistik Hint dinleri gibi kabul etmektedirler. Oysa ateizm metafizik anlamı ve metafizik nedenlerle örgütlenmeyi de kabul etmeyen bir yapıdır. Her Tanrı'ya inanan herkes bir dine mensup değildir. Örneğin, deistler Tanrı'ya inanırlar ama bir dinleri yoktur. Yani tanrıtanımaz dindar ve Tanrı'ya inanan dinsiz kişi ve gruplar söz konusudur.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Avrupa'da ateizm üzerine yapılan tartışmalar zirveye ulaşmıştır. Ateizmin ilk kapsamlı tarihlerini yazan Hermann Reuter¹³, (1875-1877) John Robertson¹⁴ (1899) ve Fritz Mauthner¹⁵ (1920-1930) ateizm kavramını çalışmalarında aydınlanmayla eşanlamli kullanmışlardır. Aynı şekilde aydınlanmayı, bilimsel düşüncüyü, sapkınlığı kilise eleştirisini ve özgür düşüncüyü dine karşı aynı karşıt hareketin bir parçası olarak ele almışlardır.¹⁶

Felsefi ateizmin Batıda Aydınlanma dönemiyle ortaya çıkan bir olgu olduğu ve bu dönemde sistematik olarak ele alındığı, çokça taraftar bulduğu açıkça ifade edilebilir. Aydınlanma dönemi, çoğu batılı bilim adamı ve düşünürleri insanın sahip olduğu bütün inanç ve değerler konusunda akli tek otorite kabul ederken felsefi anlamda deizm olarak isimlendirilen doğal din anlayışına meyletmişlerdi. Aynı dönemde doğa bilimlerindeki gelişmelerin materyalist bir yaklaşımla yorumlanması da dönemin ateizmini temellendirmeye yardımcı olmuştur.¹⁷

Winfried Schröder, ateizm kavramının yalnızca herhangi bir Tanrı'nın veya tanrıların varlığının açıkça reddini içeren teorik düşüncüyü ifade ettiğini dolayısıyla ateizmin ancak

¹² Paul Draper, "Atheism and Agnosticism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta (Stanford: Stanford University Metaphysics Research Lab, 2022).

¹³ Bk. Hermann Reuter, *Geschichte der religiösen Aufklärung im Mittelalter vom Ende des 8. his zum Anfang des 14. Jahrhunderts*, (Berlin: Verlag von Wilhelm 1877).

¹⁴ Bk. John Robertson, *A Short History of Freethought*, 3. Basım, (London: L. Watts, 1915).

¹⁵ Bk. Fritz Mauthner, *Der Atheismus und seine Geschichte im Abendlande*, 3 Cilt, (Berlin, Stuttgart: Deutsche Verlag Ansalt, 1920).

¹⁶ Waltecke, "The Mediaval Period", 164-165.

¹⁷ Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 3. Basım (İstanbul: Mahya, 2015), 144-168; Bk. Ferhat Akdemir, "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18-19, (Ocak 2005): 347, <https://dx.doi.org/10.17120/omuifd.15212>.

17. yüzyılın ortalarında ve sonlarında başladığını ileri sürmektedir. David Wootton ise Schröder'in tanımladığı ateizmin tarihini yaklaşık 1500'de başlatır.¹⁸

Fransız tarihçi Lucien Febvre, Orta Çağda ateizm diye bir şeyin söz konusu olmadığını ileri sürmüştür. Ona göre 1550'den ateist kelimesi o zamanlar modern zamanlardaki anlama sahip değildi. Herhangi biri eleştirdiği ve hakaret ettiği herhangi birine karşı ateist suçlaması yapıyordu.¹⁹

Ateizm çoğunlukla tamamen farklı bir durum olan dini sapkınlıkla karıştırılmıştır. Kelimenin tam anlamından gidersek ateizm hiçbir dine ve tanrıya inanmamak anlamında iken sapkınlık resmi mezhepten başka bir mezhebe inanmaktır. Yani hiç inanmamakla başka bir şeye inanmak karıştırılmıştır. Ancak her ikisi de sahih kabul edilen inançtan biri tamamen diğeri kısmen uzaklaşmayı ifade etmektedir. Her ikisi de resmi-sahi inancı tehdit eden bir durumdur.²⁰

Bu tartışmanın bir tarafında Lucien Febvre gibi, dönemin zihni yapısının felsefi bir ateizme olanak tanımadığını savunanlar yer almaktadır. Febvre'ye göre, 16. yüzyıl insanının dünyayı anlamlandırmak için kullandığı kavramsal araçlar bütünüyle dine içkendi ve bu yüzden Tanrısız bir evren tasavvuru imkânsızdı. Ateist suçlaması ise felsefi bir tavırdan ziyade toplumsal düzeni bozan kişiye yönelik en ağır hakareti. Yani bir tür sapkınlığı ifade ediyordu.

Ancak bu yaklaşım, ateizmin tanımını fazlasıyla daraltma riski taşımaktadır. Georges Minois gibi tarihçiler ise bu imkânsızlık tezine karşı çıkarak ilahi adaleti ve varlığını sorgulayan pratik inançsızlığın izlerini sürmenin mümkün olduğunu savunmaktadır. Ona göre, ateist kelimesinin bir yafta olarak kullanılması, tam da o yaftanın işaret ettiği tehlikenin yani inançsızlığın toplumda bir karşılığı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Febvre ararken Minois pratik ateizmin ve şüpheciliğin izini sürer. David Wootton, ateizmin kökenlerini 1500'lere çekerek Minois'in genişletilmiş bakış açısına yakın bir duruş sergilemektedir. Zira bu tarih, felsefi sistemlerden çok bireysel inanç kırılmalarının başladığı bir döneme işaret eder.

Orta Çağ ve Erken Modern dönemde ateizmin varlığına ilişkin tartışma, sadece tarihi bağlamda ispatlama meselesi değil, aynı zamanda ateizm kavramını nasıl tanımladığımızla ilgili metodolojik bir sorunu da ortaya koymaktadır. Febvre'nin dar ve felsefi tanımı, o dönemde ateizmin yokluğunu ispatlamaya çabalarırken Minois'in daha esnek ve pratik tanımı, inançsızlığın ve şüphenin tarih boyunca farklı biçimlerde de olsa var olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle "Orta Çağda ateist var mıydı?" sorusundan ziyade "O dönemde inançsızlık hangi şekillerde ifade ediliyordu ve dönemin egemen inanç sistemi tarafından nasıl algılanıyordu?" sorusunu sormak daha verimli bir tarihsel analiz sunmaktadır.

Salis Daiches, Orta Çağ Yahudi dünyasında bir düşünce sistemi olarak ateizmin bulunmadığını ve İbranicede onu karşılayan bir kavramın yer almadığını ifade etmektedir. Zira tabiatın ve tarihin işleyişinden sorumlu varlığın (Tanrı'nın) inkârı, tabii ve tarihi olayların sistematik bir şekilde tahliline ve bilimsel temellerle izah etmeye imkân verir. Oysa Eski İbrani

¹⁸ Dorothea Weltecke, "Beyond Religion: On the Lack of Belief During the Central and Late Middle Ages", *Erişim* 6 Temmuz 2023., 103

¹⁹ Lucien Febvre, *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle La religion de Rabelais*, (Paris: Albin Michel, 1947). 10.

²⁰ Ravera, "Ateismo' nel medioevo? Un concetto controverso", 11.

geleneği, Yunanlıların yaptığı gibi doğa olaylarını analiz etmeye ve onları ateist öğretilerin vazgeçilmez temeli olan fiziksel yasalarla açıklamaya meyilli gözükmemektedir.²¹

Eski Ahit'te Tanrı'nın varlığını inkârla ilgili bir ifade yok mudur? Aslında Mezmurlar 14/1'te "Aptal kendi kendine Tanrı yoktur" der" şeklinde bir ifade geçmektedir.²² Ancak geleneksel Yahudi algısına göre, bu ifade, zayıfların ihtiyaçlarını önemsemeyen zalim bir kişiden bahsetmektedir. Bağlam içinde okunduğunda Mezmurlar'daki aptal açıkça bir Tanrı'nın varlığını kabul etmekte ancak onun emirlerini umursamamaktadır. Bu nedenle söz konusu kişi bir Tanrı'ya inansa bile Tanrı yokmuş gibi sorumsuz ve ahlaksız davranan kişi olarak yorumlanmıştır.²³

Ateizm İlk Çağdaki ve Yakın Çağdaki kadar olmamakla birlikte Orta Çağda da vardı. Teorik olarak bu mümkün ve hatta zorunludur. Bir dini ya da dini dogmayı inkâr nasıl mümkün ve realitede varsa dinin en önemli konusu olan Tanrı'nın varlığını inkâr edenlerin varlığı da mümkündür ve sahada az da olsa karşılık bulmuştur. Ancak Orta Çağ için kesin bilinen şudur ki ateizm yaygınlık kazanmamıştır.

Bu paradoksun temelinde yatan soru şudur: Tanrı'nın varlığını inkâr dinen en büyük günah olması gerekirken kutsal kitaplar neden bu konu üzerine fazla durmaz ve daha ziyade şirkle ilgilenir? Bunun sebebi, ateizmin şirkten daha önemsiz bir şey olduğu değil, şirk kadar yaygın olmamasındandır. Asıl paradoks, teori ile sahadaki gerçeklik arasındadır. Teorik olarak Tanrı'nın varlığı ve birliği en önemli mesele iken Tanrı'nın varlığını inkâr etmek, bir dini dogmanın inkârından veya bir peygamberi inkârdan daha önemli kabul edilir. Ancak Orta Çağda sahadaki gerçeklik bu değildir.

Teori ile pratik arasındaki bu gerilim, bizi temel bir metodolojik soruya yöneltmektedir: Orta Çağdaki "sahadaki gerçekliği" doğru anlayabilmek için öncelikle felsefi ateizmin o dönemde entelektüel veya toplumsal olarak var olabilecek bir ihtimal olup olmadığını sorgulamamız gerekir. Zira bir İnanç Çağı olarak tanımlanan bu dönemin zihinsel evreni, Tanrı'yı varsayılan temel gerçeklik olarak kodlamış olabilir; bu durumda Tanrı'yı inkâr, sadece en büyük günah değil, aynı zamanda neredeyse düşünülemez bir durumdur. Dolayısıyla Kilise'nin veya kelamcılarının neden ateizmden çok sapkınlık veya şirk gibi sorunlara odaklandığı paradoksunu çözenin ilk adımı, ateizmin imkânını tartışmaktır.

Bir İnanç Çağı Olan Orta Çağda Ateizmin İmkânı

Orta Çağda sistematik ateizmin var olamayacağını savunan hâkim argüman, temelde iki sacayağına dayanır: Birincisi dönemin entelektüel hegemonyasıdır; yani felsefi düşüncenin bütünüyle monoteist dinlerin kavramsal çerçevesi içinde şekillenmesi ve tanrısız bir dünya görüşüne yer bırakmamasıdır. İkincisi ise Kilise'nin toplumsal ve kurumsal gücünün, alternatif bir düşünce sisteminin yeşermesine izin vermeyecek kadar mutlak olmasıdır.

²¹ Thrower burada Daiches'in hangi eserinden alıntı yaptığını dair bir bilgi vermiyor. bk. James Thrower, *Western Atheism: A Short History*, (London: Pemberton Books, 1971), 64.

²² Mezmurlar, 14:1

²³ Stephen Bullivant ve Michael Ruse, ed., *The Oxford Handbook of Atheism* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 170.

Necip Taylan ve Ferhat Akdemir gibi araştırmacıların görüşleri, bu iki temel tezi destekleyen önemli örneklerdir. Onların yaklaşımı, ateizmi bireysel bir şüpheden ziyade o çağın koşullarında oluşması mümkün olmayan organize bir felsefi duruş olarak tanımlar. Orta Çağ'da sistematik bir ateizmden söz edilemez. Çünkü bu dönemde düşünsel alana ait ne varsa monoteist dinlerin kontrolü altında idi. Orta Çağ'da ateizm olsa olsa gizli, dağınık, sistematik olmayan bir tarzda ve daha ziyade otoriteye ve hâkim düşünce kalıplarına aykırı çıkışlar şeklinde olabilirdi.²⁴

Ferhat Akdemir, Orta Çağ'da açık bir şekilde ateizmin olmadığı görüşünden yanadır. Ona göre, Orta Çağ'daki Hristiyanlığın ve kilisenin konumu ateizme imkân vermemiştir. Bunun yanında ateizmin neşet edeceği felsefi bir boşluğun bulunmaması ve hâkim teistik düşünce ekollerinin varlığı da Orta Çağ'da güçlü bir ateizmin yokluğunun gerekçeleri arasında zikredilebilir.²⁵

Aydın Topaloğlu'na göre, Orta Çağ'da felsefi anlamda ateizmin yaygın olmayışının iki nedeni vardır. Bunlardan ilki Kilise'nin baskısı, ikincisi ve daha etkili olanı ise ateizmin gelişebileceği bir fikri boşluğun bulunmamasıdır. Orta Çağ'da dini düşünce zirveye ulaşmış ve pek çok düşünür tarafından ifade edilerek sağlam temellere oturtulmuştur. Bu nedenle ateistlerin fikri düzeyde azınlıkta kalması yalnızca baskıların bir sonucu değil, aynı zamanda dönemde var olan güçlü düşünce ekollerinin etkisiyle de gerçekleşmiştir.²⁶

Alec Ryrie'ye göre de Modern öncesi dönemlerde ateizmin imkânsız olduğu öne sürülmüştür. Ateizm 1501 yılına kadar Latinceye ve ondan sonrasına kadar da Avrupa dillerine girmemiştir. Ateizm kelimesi, İngilizcede de ilk kez 1550'li yıllarda görülmektedir. Orta Çağ ile erken modern dönem Avrupa'sında ateizm ya da inançsızlık hakkında konuşulduğu zaman bu kavramlar günümüzde olduğundan daha geniş bir anlam yelpazesine sahipti. Tanrı'yı fiilen reddetmeyip tanrı yokmuş gibi yaşayanlara da inançsız denmiştir. Temel Hristiyan doktrinlerinden birini eleştiren ya da inkâr edenler de inançsız damgası yemiştir. Ancak şu var ki Orta Çağın dünyasında asıl olan resmi dinin pratiklerine katılmak ve temel Hristiyan öğretilerine saldırmamaktı. Tek başına, bir Tanrı olduğuna inanıp inanmamanızın, paralel başka evrenler olduğuna inanıp inanmaktan bir farkı yoktu.²⁷

Batıda Orta Çağ bilimleri ansiklopedileri türündeki literatüre göz atacak olursak agnostisizm, ateizm, nihilizm, özgür düşünce kavramlarına yer verilmediğini görürüz. Ne *Lexikon des Mittelalters*, (Orta Çağ Sözlüğü) ne *Dictionary of Middle Ages* (Orta Çağ Sözlüğü) ne de *Nordisk middelalder for Kulturhistorisk Leksikon*'da (Norman Orta Çağı Kültür Tarihi Sözlüğü) bu kavramlar üzerinde durulmuştur. Bu durum dönemle sınırlı olmayan referans çalışmalarında da farklı değildir. *Theologische Realenzyklopaedie*'ye gelince o da ateizmin ilk belirtilerini Rönesans döneminde bulmaktadır.²⁸

²⁴ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, 144.

²⁵ Akdemir, "Ateizmin Tarihi üzerine Kısa bir Deneme," 352.

²⁶ Aydın Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi* (İstanbul: T. C. Diyanet İşleri Başkanlığı, 1998), 15; Bakış, "Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm",17.

²⁷ Alec Ryrie, "How To be Atheist in Medieval Europe", 27 September 2018, Gresham College, , https://www.gresham.ac.uk/sites/default/files/2018-09-27_AlecRyrie_AtheismEurope-T.pdf, Erişim: 1 Temmuz 2023, 2.

²⁸ Peter Dinzelbacher, "Etude sur l'incroyance à l'époque de la foi", çev. Jean-Léon Desforges, *Revue des Sciences Religieuses* 73, sy 1 (1999), 42.

Katolik Teolojisi Sözlüğü'nde (*Dictionnaire de théologie catholique*) ateizmin Antik dönemden modern zamanlara kadar tarihçesi ele alınmıştır. Sözlüğün ateizm maddesinde İlk Çağ düşünürü, Titus Lucretius Carus (öl.55) ile Rönesans dönemi düşünürü François Rabelais (öl 1494) arasında geçen on altı yüzyıl boyunca kâinatın meydana gelişi ve bir ahlak inşası bağlamında Tanrı'nın varlığının hemen hemen hiç sorgulanmadığı ileri sürülmüştür.²⁹

Dinzelbacher'e göre, Orta Çağda inançsızlık ya da ateizm üzerine konuşmak kolay bir iş değildir. Çünkü Orta Çağ, bir inanç çağıdır. Şüphencilik ve tanrıtanımazlık ise aydınlanma çağıyla birlikte başlayan rasyonaliteye paralel gelişmiş bir olgudur.³⁰ Ona göre, Aziz Aselmus'un *Proslogion*'unda serdettiği 25 bölümden 21'i herhangi bir inançsıza karşı bir müdafaa değil, çoğunlukla inananlara yönelik derin tefekkür temrinleridir. Burada amaç kararsız veya kalın kafalı zihinleri imana eriştirmek değil, tamamen varsayımlardan hareketle inancı daha da sağlamlaştırmak ve onu entelektüel bir seviyeye oturtmaktır. Aynı şekilde Dinzelbacher'e göre de Alexandre de Haies, Aziz Thomas ve Bonaventura gibi müellifler, eserlerinde gerçekte var olmuş ve yaşayan ateistlere karşı cevap yetiştirmek için değil, akademik teamülleri yerine getirmek için isbât-ı vâcib meselelerine yer vermişlerdir.³¹

Antik Yunan düşünürlerinden Kant'a kadar materyalizmin tarihini kaleme almış olan Friedrich Albert Lange, Aydınlanma ile ortaya çıkacak olan ateizmin izini sürerek modern ateizmin köklerini Nominalizme, Nominalizmi de İbn Rüşd'e dayandırmaktadır. İbn Rüşd üzerinden kurulan bu bağ, bizi doğal olarak Arap düşüncesine ulaştırır. Bu düşünce geleneği, Aristoteles'i Süryanice çeviriler üzerinden okuyarak Batı Katolik dünyasından çok daha özgün ve akılcı bir perspektif geliştirmiş; matematik ile astronomi sahalarında büyük başarılar elde etmiştir. Çünkü Arap düşüncesi, Orta Çağ ekolleri anlamında temelde gerçekçidir ve Avrupa materyalizmine de öncülük etmiştir.³²

Dom David Knowles'a göre, Aristoteles'in tüm eserlerinin Batı'ya tanıtılması bir yüz yıl sürmüştür. İlk dalga mantık alanındaki eserleriydi ve kolayca özümsemi. İkinci dalga olarak felsefi olanları geldi. İbn Rüşdcülük ve İbn Sinacılık³³ bir süre Hristiyan Aristotelesçiliği ile yan yana varlığını sürdürdü. Arap felsefesinin tamamını miras alan saf felsefi bakış, tabiat kanunları ve nedensellik ile vahyin arasını açıyordu. Başka bir deyişle teoloji ve felsefenin alanlarını birbirinden ayırıp sınırlarını çiziyor, felsefeyi kendi kendine yeten, aynı zamanda kendi kendini

²⁹ Jean Michel Alfred Vacant, (ed.) *Dictionnaire de Théologie Catholique*, (Paris: Letouzey et Ane, 1905), 1/2203.

³⁰ Andrea Martignoni, "Unglaube im 'Zeitalter des Glaubens.' Atheismus und Skeptizismus im Mittelalter by Peter Dinzelbacher", *Revue de l'histoire des religions*, Vol. 229, No. 3, 2012). 432-436 Association de la Revue de l'histoire des religions, 1.

³¹ Dinzelbacher, "Etude sur l'incroyance à l'époque de la foi",48.

³² Friedrich Albert Lange, *Geschichte des Materialismus*, 2. bs (Marburg: Verlag von Baedeker, 1887), 133-134.

³³ İbn Sina (öl. 1037) Yeni Eflatunculuk tesiri altında bir Aristotelesçiliği İslami öğretisi ile uzlaştırmaya çalışmıştır. Bu Yeni Eflatuncu tesirin nedeni Aristoteles'e ait zannedilen menhul *Üsûlücyâ'dır* (Theologia) ki aslında Plotinus'un *Ennead*'larının 5. ve 6. bölümleri'nin çevirisiydi. İbn Rüşd'e (öl. 1198) gelince Yeni Eflatuncu tesirden uzak saf Aristotelesçilikle İslami öğretiyi uzlaştırmaya çalışmıştır ki bu daha fazla zorluklara duçar kalmıştır. (Bk. Thrower, *Western Atheism*, 69)

eleştiren bir disiplin olarak ortaya koyuyordu.³⁴ Son olarak ahlaki, siyasi ve edebi eserler, insan hayatına saf tabiatçı bir dünya görüşü sunuyordu. Bir bütün olarak Aristoteles çevirileri, Orta Çağ Avrupa düşünürlerine, üzerine yetkin bir sistem inşa edecekleri malzemeyi vermiş oldu. Ancak bu bakış açısı, Orta Çağ ve Hristiyan değil, eski Yunan ve din dışı karakterdeydi.³⁵

Marksist tarih yazımı Orta Çağ'da potansiyel olarak ateist akımların varlığını savunmuştur. Herman Ley Aristoteles, İbn Rüşd, Nominalistler ve Brabantlı Siger etrafındaki skolastik tartışmalarda, kilise baskısı ve can güvenliği nedeniyle kendini açıkça ifade edemeyen agnostisizm, materyalizm ve ateizmin varlığından bahsetmektedir. Ley, Hristiyan Orta Çağında etkili olmaya başlayan ve insanın bilgi ve kabiliyetlerine yoğunlaşan Arap düşüncesinin de İbn Rüşd'ün ateizminin özünü oluşturduğunu savunmuştur.³⁶

Orta Çağ Hristiyan dünyasında gündeme gelen çifte hakikat fikri, dini otoriteleri endişelendirecek kadar güçlü bir fikir halini almıştı. Minois, bu fikrin Petrarch'tan (öl 1374) Ernest Renan'a (öl. 1892) kadar yanlışlıkla İbn Rüşd'e atfedildiğini, ancak inançsızlığın önünü açan bir fikir olması noktasında yine de önemli olduğunu ifade etmektedir. Nitekim 13. yüzyılda Batı'da aklın özerkliği temelinde ateist önermeleri destekleyen, inanca göre doğru olmamalarına rağmen felsefeye göre doğru olan şeyler olduğunu iddia eden yani iki zıt gerçek varmış gibi davranan bir akım da mevcuttu. 1270'lerde Paris Piskoposluğu yapan Étienne Tempier Çifte Hakikatçiler olarak bilinen bu akımı sert bir dille eleştirmiş, iki yüz on dokuz noktada Hristiyan itikadına mugayir olduklarını savunmuştur.

Tempier'in "Çifte Hakikatçiler"e atfettiği küfür sebeplerinin başında; alemin başlangıçsızlığı, bedensel dirilişin imkânsızlığı, ruhun ölümsüzlüğünün reddi ve Tanrı'nın tikelleri (tikel varlıkları) bilemeyeceği iddiaları gelir. Buna ek olarak evrenin her 36.000 yılda bir kendini tekrarlayan döngüsel yapısı, gök cisimlerinin hareket ettirici bir ruha sahip olduğu, tabiatın "muharrik bir akıl" (intelligence motrice) olarak görüldüğü ve her şeyin determinist bir zorunlulukla meydana geldiği savunulmaktadır. Son olarak Hz. Adem'in varlığının reddi, ilahiyatın ve Hristiyanlığın bilime engel teşkil eden birer masal sayılması ile cennet ve mutluluğun sadece bu dünya hayatında mümkün olduğu gibi fikirler, Tempier tarafından mahkûm edilen diğer hususlardır.³⁷

İbn Rüşd'ün noetik (akıl teorisi) sisteminde, insan zihninin bilgiye ulaşma süreci, iki temel yetinin etkileşimiyle açıklanır: Bireyin mevcut bilgileri anlama ve işleme yetisi ile potansiyel haldeki bilgiyi fiil alanına çıkarma kapasitesi. Bu çerçevede bilgi, iki ana kategoriye ayrılır. Birincisi kökeni itibarıyla bireysel tecrübeyi aşan, doğuştan gelen ve apaçık kabul edilen ilk önermelerdir (primae propositiones). İkincisi ise bu temel ilkelerden hareketle iradî bir çabayla ulaşılan yetkinlik seviyesi olan Kazanılmış Akıldır (Intellectus adeptus/el-aklü'l-müstefâd).

İbn Rüşd'ün noetik (akıl teorisi) sisteminde insan zihninin bilgiye ulaşma süreci, iki temel yetinin etkileşimiyle açıklanır: Bireyin mevcut bilgileri anlama ve işleme yetisi ile potansiyel haldeki bilgiyi fiil alanına çıkarma kapasitesi. Bu çerçevede bilgi, iki ana kategoriye ayrılır.

³⁴ David Knowles, *The Evolution of Medieval Thought*, 2. bs., (London: Longman, 1993). 81; bk. Thrower, *Western Atheism*, 68.

³⁵ Thrower, *Western Atheism*, 68-69.

³⁶ Minois, *Histoire de l'athéisme*, 89.

³⁷ Minois, *Histoire de l'athéisme*, 97

Birincisi, kökeni itibarıyla bireysel tecrübeyi aşan, doğuştan gelen ve apaçık kabul edilen ilk önermelerdir (primae propositiones). İkincisi ise bu temel ilkelerden hareketle iradi bir çabayla ulaşılan yetkinlik seviyesi olan Kazanılmış Akıl'dır (Intellectus adeptus/el-aklü'l-müstefâd). İbn Rüşd'e göre, doğuştan ilkelerin kaynağı, maddeden ayrı, ezeli ve tüm insanlar için tek olan Faal Akıl'dır. Bu nedenle sonradan edinilen bütün bilgiler, yalnızca zihindeki apriori ilkelere değil, aynı zamanda bu Faal Akıl'ın aydınlatıcı (işrâkî) faaliyeti sayesinde mümkün olur. Sonuç olarak öğrenme, bireyin içsel ve alıcı yetisi olan Heyûlânî Akıl (Intellectus materialis/el-akl bi'l-kuvve) ile evrensel ve etkin bir ilke olan Faal Akıl'ın diyalektik bir birleşimidir. Bu, bilginin hem bireysel bir çabanın hem de evrensel bir müdahalenin ürünü olduğu karmaşık bir epistemolojik süreci ifade eder.³⁸

İbn Rüşd'ün bu görüşü, Paris Üniversitesi'nde Brabantlı Siger gibi düşünürler tarafından Latin İbn Rüşdcülüğü adı altında benimsendi. Ona göre, Aklın mevcudiyeti, fiziksel olarak bir yer kaplamaktan çok, bedende gerçekleştirdiği eylemlerle tanımlanabilir. Buna göre, akıl, idrak etme gibi fiillerde hayal gücüyle kurduğu irtibat yoluyla işlev görürken bedeni hareket ettirme gibi fiillerde bütün organizmaya tesir eden bir güç olarak bulunmaktadır. Siger, İbn Rüşd'ün tezini felsefi doğruluğun bir gereği olarak ele alıp tek bir Faal Akıl olduğunu savunmuştur.³⁹

Siger ve takipçilerinin bu pozisyonu, Kilise ve dönemin diğer düşünürleri tarafından sert bir tepkiyle karşılandı. Raymond Lull gibi eleştirmenler, onların bu tutumunu Çifte Hakikat adını verdikleri bir münafıklık olarak niteledi. Lull'a göre İbn Rüşdcüler, halka açık tartışmalarda Hristiyan inancına bağlı olduklarını söylerken felsefi argümanlarında inancı bir kenara bırakarak ateizme zemin hazırlıyorlardı.⁴⁰

Ancak Çifte Hakikat suçlamasını ve İbn Rüşdcülerin pozisyonunu, dönemin katı sosyal ve dini atmosferini göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekir. Kişi toplumla çatışmak istemiyorsa toplumun kendisine doğuştan dayattığı gerçeklere inanmaktan başka seçeneği yoktur. Bu yüzden inançsızlığın ne boyutta olduğunu tespit etmek hemen hemen imkânsızdır. Aslında bireylerin davranışları her zaman onların asıl inançlarının bir ifadesi olamayabilir. Bu tür bir ortamda mümin görünen herkesin gerçekten mümin olmadığı varsayılabilir. Sıradan insan, baskı göreceğini hissettiği an asıl kanaatini gizleyerek çoğunluğun dini pratiklerini yerine getirir.⁴¹

³⁸ İbn Rüşd, *Commentarium Magnum in Libros De Anima*, nşr. Henricus Austryn Wolfson - David Baneth - Franciscus Howard Fobes, Corpus Commentariorum Averrois in Aristotelem: Versionum Latinarum VI, 1 (Cambridge, Massachusetts: The Mediaeval Academy of America, 1953), 496 Ayrıca Bak. Hilmi Ziya Ülken. *La Pensée de l'Islam*, Çev. Gautier Dubois, (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1953), 499-500.

³⁹ Siger de Brabant, *Quaestiones in tertium de anima*, nşr. B. Bazan (Louvain: Éditions Béatrice-Nauwelaerts, 1972), Bibliotheca Augustana, erişim 24 Ekim 2023, Questio 8; Ayrıca bk. Ülken, *La Pensée de l'Islam*, 499. Brabantlı Siger ve İbn Rüşd'ün esas aldığı Aristoteles akıl teorisi şu şekilde özetlenebilir: Aristoteles, İnsan zihninin potansiyel bilme durumundan fiili düşünme eylemine geçişini açıklamak üzere *potansiyel (pasif)* ve *faal akıl* arasında temel bir ayrım yapar. Potansiyel akıl (*nous pathetikos*), her türlü formu anlama yetisine sahip olan ancak başlangıçta *üzerine hiçbir şey yazılmamış bir tablo (tabula rasa)* gibi olan, alıcı ve ölümlü bir kapasitedir. Düşüncenin gerçekleşmesi için bu potansiyelin fiiliyata dökülmesi gerekir ki bu işlevi *faal akıl (nous poietikos)* üstlenir. Aristoteles'e göre bireysel düşünce, bu iki kabiliyetin yani *her şey olan potansiyel aklın, her şeyi yapan faal akıl* tarafından aydınlatılarak etkinleştirilmesiyle mümkün kılınmaktadır. Bk. Aristoteles *De Anima*, haz. R. D. Hicks (Cambridge: Cambridge University Press, 1907), 33-134.

⁴⁰ Minois, *Histoire de l'athéisme*, 97.

⁴¹ Ravera, "Ateismo' nel medioevo? Un concetto controverso", 10.

Aydınlanma sonrası Batıda gelişen varlık ve evrenin işleyişi açıklanırken pektabi bilinmektedir ki Orta Çağda olduğu gibi Tanrı'ya lüzum görülmemiştir. Tanrı günden güne hem tabiat yasalarının açıklanmasından ve işleyişinden hem günlük hayatın rutinlerinden çıkartılmıştır. Aslında bu olgu bize neden Orta Çağda ateizmin yaygınlık kazanamadığının da ipuçlarını vermektedir. Orta Çağ dinin günlük rutinlerine hâkim olduğu kadar evrenin yaratılışında, doğa yasalarında, canlı ve insanın ortaya çıkışı ve birlikte yaşama kurallarının yani hukukun ve ahlakın oluşturulmasında Tanrı dini kurallar kadar işin içindeyken Aydınlanmanın evren, insan, hukuk ve ahlak tasavvurlarıyla Orta Çağda sahip olduğu alanlardan uzaklaştırılmıştır. Hatta bilim ve teknolojideki gelişmeler ve teknolojinin ürünleri insanın hayretini Tanrı'nın yarattıklarından insanın yarattıklarına çevirmiştir. İşte bu süreç bize Aydınlanma sonrası ateizmin yaygınlaşmasının saiklerini gösterdiği gibi sürecin tersi de Orta Çağdaki ateizmin neden yaygınlık kazanamadığını ve dinin o denli güçlü olduğunun işaretlerini vermektedir.⁴²

Orta Çağ Avrupa'sında ateizmin, organize bir grup ya da tehdit düzeyinde algılanmadığı, hatta nadiren bireysel düzeyde dahi görüldüğü bir bağlamda teologların Allah'ın varlığını ispat etmeye yönelik yoğun çabalar göstermesi dikkat çekicidir. Büyük Kilise Babaları, özellikle Augustinus ve Aquinolu Thomas, eserlerinde Tanrı'nın varlığını akıl yoluyla ispat etmeye yönelik argümanlar geliştirmiştir. Aquinolu Thomas'ın beş delili (*quinque viae*), bu çabaların zirvesini temsil ederken Augustinus'un yazıları da inanç ile akıl arasındaki ilişkiyi tartışır.⁴³

Teoloji sözlüğündeki değerlendirmeyi abartılı bulan Georges Minois'e göre, aslında Orta Çağ bu kadar da ateizme veya inançsızlığa yabancı kalmamıştır. Kendi şartlarında kendi tonunda bir inkarcılık ve ateizme sahne de olmuştur. Zira Antik Çağda gelişmiş olan çok önemli düşünce akımlarının Hristiyanlığın zuhuru ile ortadan kaybolup on 6. yüzyılda mucizevi bir şekilde yeniden ortaya çıkması şeklindeki yaygın anlatı başlı başına problemlili bir anlatıdır. Aynı şekilde Orta Çağ insanının varlığı ve hayatı sadece bir mümin olarak ele aldığı yargısı da yeniden masaya yatırılması gereken bir konudur. Orta Çağda Kilise ne kadar güçlü olursa olsun bu dönemin insanını şüphecilik ve ateizm biçimlerinden birine bir şekilde düşmemesine bir sebep yoktur. Nitekim Aziz Anselmus ve Aziz Thomas'ın Tanrı'nın varlığının kanıtları konusuna verdikleri önem on altı yüzyıl boyunca bu konuda problemlerin yaşandığını göstermektedir. Tanrı'nın varlığını inkâr diye bir olgu olmasaydı söz konusu müelliflerin endişe ve yazdıkları da gereksiz olurdu. İşte bu nedenle denilebilir ki Orta Çağda kuşkusuz kendine özgü bir ateizm

⁴² Bu sürecin sonunda dinler zayıflayıp bir bir kaybolacak mı? Ateistlerin buna cevabı evet. Bizce bu sürecin sonunu kestirmek için en başını gözden geçirmek gerekir. Din ve her şeyin dinle izahı Orta Çağın temel paradigmasıydı. Bunun böyle gerçekleşmesinin nedeni insanlığın doğa ve evren yasaları hakkındaki bilgisinin modern çağlara nispetle çok az bir durumda iken günden güne güç ve müntesip kazanan büyük müesses dinlerin insanlarda büyük bir ilgi uyandırmıştır. Bu ilginin verdiği şevkle din doğal sınırları dışına taşarak bugün ilgi kurmadığımız birçok alanda yetkili görülmüştür. Aydınlanma sonrası bilime de aynı heyecanla sarılmış ancak bu heves iki dünya savaşı, küresel ısınma ve çevre felaketleri ile büyük bir enerji kaybı yaşamıştır. Tanrısız bir dünya ve bilim insanlara vadettiklerini verebilecek midir? Bilim dini tüm alanlarından çıkarıp atacak onun yerine geçecek midir? İnsanların hala büyük çoğunluğu böyle bir sonuca razı görünmemektedir.

⁴³ Bk. Aquinolu Thomas, "Summa Theologica", Erişim 09 Aralık 2024, 1/2; Saint Augustinus, "Church Fathers: City of God, 11/1-2, Erişim 09 Aralık 2024.

tonu vardı ve bu ton mekanistik materyalizmin tonu değildi. Tabii ki baskın düşünce tarzı da değildi. Ancak hem pratik hem de teorik biçimleriyle mevcuttu.⁴⁴

Ravera'ya göre, Orta Çağda ateistlerin varlığı bir gerçektir ancak ateizmin boyutları tespit dönemin şartları gereği pek mümkün gözükmemektedir. Varlığın metafizik ve aşkın yönünü tamamen inkâr eden mutlak bir ateizm ve materyalizm yahut bir tanrı ya da tanrıların varlığını açıkça reddeden bir inkâr şekli değil de belki Hristiyanlığın tanımladığı tanrı inkâr ediliyordu demek daha doğru olur. Kitleler, Aydınlanma ile ateizmin ilanını sabırsızlıkla bekleyenler olmasa bile tüm sorunları imanla çözüleceğini kabul eden insanlardan oluşmuyordu.⁴⁵

Burada "Orta Çağda Ateizmin Varlığı Tartışılmalıyken Neden Tanrı'nın Varlığını Kanıtlanma Gereği Duyuldu?" şeklinde ifade edilebilecek bir paradoksla karşılaşılabilir. Bu paradoksun çözümü, teolojik metinlerin yalnızca pratik sorunları değil, teorik soruları da ele almasıyla açıklanabilir. İnançsızlık, toplumsal bir tehdit olarak görülmesi de teolojik açıdan önemli bir soruydu. Bu nedenle inançsızlık tartışmaları, dinin entelektüel temellerini güçlendirme amacı taşımıştır. Kilise babaları, inancın rasyonel temellerini oluşturmak ve dogmaların tartışılmasını önlemek amacıyla bu tür kanıtları geliştirmiştir. Orta Çağ'da ateizmin toplumsal alanda ciddi bir tehdit olarak algılanmadığı bilinmektedir. Buna rağmen, kilise babalarının Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya yönelik uzun argümanlar geliştirmeleri dikkat çekicidir. Hristiyan teologların Tanrı'nın varlığını ispata yönelik argümanları ateist bir topluma hitap etmekten çok inancın rasyonel temellerini sağlamlaştırma çabasını göstermektedir.

Benzer şekilde İslam dünyasında da ateist bir grup ya da hareket olmamasına rağmen Allah'ın varlığının ispatı konusunda kelimacılar, Allah'ın varlığını kanıtlamaya yönelik sistematik argümanlar geliştirmiştir.⁴⁶ Her iki dünya arasında paralel bir gelişim gösteren bu entelektüel çaba, dönemin dini düşüncesinin savunmacı bir karakter taşıdığını ve Tanrı'nın varlığını rasyonel bir zeminde temellendirme ihtiyacı duyduğunu göstermektedir. İlginç olan, bu çabaların her iki medeniyette de tehdit düzeyinde bir ateizm ya da organize bir inançsızlık hareketi olmamasına rağmen teolojik düşüncenin merkezinde yer almasıdır. Bu durum, teolojinin yalnızca savunma değil, aynı zamanda bir otorite ve sistem inşa etme amacı taşıdığını göstermektedir.

İnançsızlık ve Şüphencilikle Mücadelede Orta Çağ Kilisesi

Orta Çağ Kilisesi'nin bu mücadelesi, bir önceki bölümde ele alınan soyut ve felsefi Tanrı'nın varlığını ispatlama çabalarından hem amaç hem de yöntem olarak temelden ayrışır. Teologlar teorik bir boşluğa karşı argüman geliştirirken, Engizisyon gibi kurumlar, toplumsal düzeni ve Kilise'nin doktrinel bütünlüğünü tehdit eden somut eylemlerle ilgileniyordu. Bu nedenle

⁴⁴ Georges Minois, *Histoire de l'athéisme: les incroyants dans le monde occidental des origines à nos jours* (Paris: Fayard, 1998), 88-89.

⁴⁵ Ravera, "Ateismo' nel medioevo? Un concetto controverso", 9.

⁴⁶ Müslüman kelimacıların Allah'ın varlığının ispatı konusundaki çalışmaları, İslam düşünce geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Bk. Ebu Mansur Myhammed Maturidi, *Kitab'ü't-tevhid* (İstanbul: İrşad Kitabevi, 2001), 83-84; Ebu Hamid Gazzali, *Tehafüt el-Felasife*, çev. Bekir Karlığa (İstanbul: Çağrı, t.y.), 76-77, Bekir Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları 1987, 49-93.

Kilise'nin pratik yanlış inanç mücadelesinde öncelik, felsefi bir Tanrı yoktur iddiası değil, Kilise otoritesini sarsan ve olarak tanımlanan sapkınlıktı.

Engizisyon, ateizmi dönemin bağlamında oldukça marjinal bir kavram olarak ele almıştır. Ateizm, Tanrı'nın varlığını tamamen reddetme anlamına geldiği için teolojik bir tehditten çok bireysel bir sapma olarak değerlendirilmiştir. Bu durum, Engizisyon kayıtlarında ateizm suçlamalarının nadiren cezai yaptırımlarla sonuçlandığını göstermektedir.

Şüphecilik ise özellikle rahip adayları veya dini otoritelerle sık temas halinde olan bireyler arasında doğal bir süreç olarak kabul edilmiştir. Georges Minois, şüphecilerin genellikle inançlarının yeniden güçlendirilmesi amacıyla eğitildiklerini ve cezalandırılmaktan çok pastoral yöntemlerle desteklendiklerini belirtmektedir.

Engizisyon kayıtlarına göre, dini dogmaları sorgulayan bireyler ciddi bir tehdit olarak algılanmamaktaydı. Bunun başlıca nedenlerinden biri, Engizisyonun el kitaplarında "Tanrı yoktur" ifadesine rastlanmamasıdır. Bu durum, Engizisyonun ateistleri aktif olarak aramaktan ziyade Kilise tarafından yanlış olarak kabul edilen heretik (sapkın) doktrinlere odaklandığını göstermektedir. Dini şüphe veya inanmama, başlı başına bir suç olarak değerlendirilmemekteydi. Engizisyonun cezalandırdığı asıl durum, heretik doktrinlere ısrarla bağlı kalmaktı. Genel olarak yalnızca şüphelerini dile getiren kişiler bu nedenle zulüm görmüyordu.

Engizisyon görevlileri, bir kişide sapkınlık şüphesi olmadığı sürece, onun dini şüphelerinden ya da sakramentlere karşı ilgisizliğinden dolayı cezalandırmaya yönelmiyordu. Örneğin, Valdocular, Hussitler veya Lollardlar gibi gruplar sapkın oldukları gerekçesiyle takip ediliyordu. Bunun yanında Orta Çağ'da küfür bir suç olarak kabul edilmekle birlikte bu suç Kilise tarafından değil, laik mahkemeler tarafından cezalandırılmaktaydı. "Tanrı yoktur" gibi basit bir ifade küfür olarak görülüyordu. Küfür, daha çok Tanrı'ya karşı agresif bir dil kullanımı ya da bir lanet olarak tanımlanıyordu.⁴⁷

Engizisyon kayıtları, dini dogmaları sorgulayan bireylerin ciddi bir tehdit olarak görülmediğini göstermektedir. Engizisyon, "Tanrı yoktur" gibi ifadelerle odaklanmaktan ziyade sapkın olarak kabul edilen heretik doktrinlerle ilgilenmekteydi. Dini şüphe veya inançsızlık, tek başına suç sayılmıyor; cezalandırma, sapkın fikirlerde ısrar edenlere yönelikti. Şüphelerini dile getirenler genelde zulüm görmüyordu.

Heresi şüphesi olmayan kişiler, dini ilgisizlik nedeniyle cezalandırılmazken, Valdocular, Jean Hus takipçileri ve Lollardlar gibi sapkın gruplar hedef alınmaktaydı. Küfür ise laik mahkemelerce cezalandırılan bir suç olup Tanrı'ya yönelik saldırgan veya lanet içeren ifadeler olarak değerlendiriliyordu.⁴⁸

Bu tür bireyler, genellikle sorgulama sürecinin ardından beraat etmişlerdir. Örneğin, enkarnasyon veya kutsal ayinlere dair şüpheleri olan bireyler, sıklıkla dini eğitimsizlik veya yanlış bilgi nedeniyle yargılanmıştır. Bu durumlarda cezalandırma yerine düzeltici yöntemler uygulanmıştır.⁴⁹

⁴⁷ Dorothea Weltecke, "Lathéisme et le doute au Moyen Âge : un problème controversé", *Revue de l'histoire des religions*, sy 232 (01 Eylül 2015): 339-61, <https://doi.org/10.4000/rhr.8409>. 349-350.

⁴⁸ Weltecke, "Lathéisme et le doute au Moyen Âge", 350-351.

⁴⁹ Weltecke, "Lathéisme et le doute au Moyen Âge", 339-340.

Orta Çağ'da dini şüpheler ve inançsızlık Kilise tarafından genelde cezalandırılmamış olsa da birçok kişi Kilise'nin teolojik doktrinlerini reddettiği için sapkınlıkla suçlanmış ve cezalandırılmıştır. Ancak bu kişilerin hedef alınması, genellikle alternatif ve yanlış kabul edilen doktrinleri savunmalarına dayanıyordu. Kaynaklar, küfrün Orta Çağda ateistlere yönelik bir av olmadığını, bunun daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığını göstermektedir. Radikal Kilise eleştirileri ve teolojik doktrinlere dair sorgulamalar da vardı, ancak bunlar daha çok sapkın çevrelerle sınırlıydı. İnançsızlık ise genelde bir boşluk, bir yokluk olarak görülüyordu.

Dini şüpheler ve inançsızlık, özellikle ruhani edebiyat tarafından ele alınmış; şüpheleri olan kişilere teselli verilmeye çalışılmıştır. Eğer kişiler bu şüphelerinden rahatsız değilse uyarılabilir veya kınanabilirlerdi. Bu fikirler filozoflar ve teologlar tarafından ciddi bir şekilde ele alınmamış, hatta tartışılmasına yüzyıllarca engel olunmuştur. Bu durum ancak modern dönemlerde değişmiştir.⁵⁰

Kaynaklar, rahip adaylarının ya da köylülerin inançlarına dair şüphelerinin genelde bireysel sorgulamalar olarak ele alındığını ve dogmatik bir kriz olarak görülmediğini belirtmektedir. Örneğin, Sistersiyen rahibi Caesarius von Heisterbach'ın *Dialogus Miraculorum* adlı eserinde genç bir münzevinin Tanrı'nın ve meleklerin varlığını sorguladığı anlatılmaktadır. Münzevi, Tanrı'yı veya melekleri kimsenin görmediğini ve cennetten geri dönen biri olmadığını için bunların doğrulanamayacağını söylemiştir.⁵¹

Orta Çağ Avrupa'sında bir ateizm tehdidi söz konusu olmasa da dini literatürde Tanrı'nın varlığının ispatına yer verilmiştir. Orta Çağ İslam dünyasında kalam (teoloji) kitapları genellikle Tanrı'nın varlığını ispat konusunu da işliyordu. Müslüman ve Yahudi düşünürler önce Tanrı'nın olmadığını ispata çalışan delilleri toplayıp sonra bunları çürütecek karşı deliller geliştirmişlerdir. Bu argümanlar daha sonra Orta Çağ Avrupa'sında kapsamlı bir şekilde teoloji eserlerinin başına yerleştirilmiştir. İslam dünyasının isbât-ı vâcib sadedindeki argümanları Orta Çağ Avrupa'sında birkaç yüzyıl sonra tekrarlanmıştır. Skolastik dönemin teologları eserlerinde Tanrı'nın varlığının kanıtlarını ele alırken Latin üstatlar bazı Müslüman âlimlerden alıntı yapmışlardır.⁵²

Orta Çağda ateistlerin zulüm gördüğüne dair tez her zaman önemli bir dezavantaja sahip olmuştur. Orta Çağ'ın bilim insanlarının her zaman kozmolojik ve teolojik açıdan Ortodoks görüşleri savunmadıkları doğrudur. Ancak bir Orta Çağ bilim insanının Tanrı'nın var olmadığını açıkça savunduğunu gösteren kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Winfried Schröder ve Martin Mulsow, 17. yüzyıldan önce ateist bir teoninin belgelendirilemediğini göstermiştir. Belgesel kanıtların yokluğu genellikle zulüm korkusuyla açıklanır. Ancak bu argüman, modern bilim insanlarının birçoğu tarafından, diğer açıklamalar göz önüne alındığında, pek ikna edici bulunmamaktadır.⁵³

Orta Çağ'da ateizme yönelik iddialar, dönemin kozmolojik ve teolojik anlayışlarının farklı yorumlanmasından kaynaklanan çelişkilerle de ilişkilidir. Özellikle dilsel ve kavramsal

⁵⁰ Weltecke, Weltecke, "Lathéisme et le doute au Moy.en Âge", 360-361.

⁵¹ Weltecke, "Lathéisme et le doute au Moyen Âge", 353

⁵² Bullivant ve Ruse, *The Oxford Handbook of Atheism*, 171.

⁵³ Weltecke, "Lathéisme et le doute au Moyen Âge", 340.

farklılıklar, bu dönemde ateizm veya inançsızlıkla ilgili kayıtların yanlış anlaşılmasına neden olabilmektedir. Bu nedenle dini metinlerin ve mahkeme kayıtlarının doğru bir şekilde yorumlanması, dönemin inanç sistemlerini ve bireylerin inançlarına dair tutumlarını anlamak açısından hayati öneme sahiptir.

Bu bağlamda Weltecke'nin değerlendirmesi, Latince *credere* fiilinin modern dillere yanlış çevrilmesinin, Orta Çağ kayıtlarındaki inançsızlık algısına dair yanlış yargılara yol açtığını göstermektedir. Weltecke'e göre Latin ve Orta Çağ tarihinin önde gelen akademisyenleri Latince *credere* fiilini İngilizce *believe* fiilinin tam karşılığı olarak çevirmişler ve yanlış bir sonuca ulaşmışlardır. Söz gelimi engizisyon kayıtlarında geçen Güney Fransalı Aude Fauré adlı bir köylü kadını "non credo Deum" ifadesini "Tanrı'ya güvenmiyorum" yerine "Tanrı'nın varlığına inanmıyorum" olarak yanlış çevirmişler ve bu köylü kadının ateist olduğuna hükmetmişlerdir. Oysa engizisyon mahkemesi kadını pazar günleri kiliseye gidip cuma günleri oruç tutması şartıyla serbest bırakmıştı. Aude Fauré'yi tanıyanlar onun sadece Tanrı kelamının ete bürünmesine (incarnation) ve evharistiya ayininde ekmek ve şarabın İsa'nın eti ve kanına dönüştüğüne (transsubstantiation) inanmadığını nakletmişlerdir.⁵⁴

Orta Çağ'da ateistlerin varlığına veya cezalandırılmalarına dair tartışmalar devam ederken, dönemin toplumlarında dini otoritelerin tutumunu belirleyen ana etkenlerin farklılık gösterdiği dikkat çeker. Ateizm gibi bireysel inanç sorgulamaları daha çok entelektüel düzeyde kalırken, sapkınlık, toplumsal düzeni ve otoriteyi tehdit ettiği ölçüde sert bir şekilde cezalandırılmıştır. Bu ayırım, dönemin dini ve siyasi güç dinamiklerini anlamak açısından kritik bir perspektif sunmaktadır.

Bu bağlamda Orta Çağ Avrupa'sında sapkınlara ve ateistlere karşı tutumu belirleyen şartlar, suçun niteliği kadar toplumsal ve siyasi tehdit algısıyla ilişkiliydi. Yani tutumu belirleyen tehdit algısının ulaştığı boyuttu.

Bir yandan Orta Çağ'da engizisyon mahkemelerinin ya da genel olarak dini elitlerin Orta Çağ boyunca ateistleri kovuşturduğu da anlatılmaktadır. Diğer yandan, Orta Çağ'da henüz Tanrı'nın olmadığı fikrinin kavramsallaşmamış olduğu savunulmaktadır. Dorothea Weltecke'e göre popüler mitlerle dolu ve birbirini dışlayan yaklaşımlardan dolayı Orta Çağ'da ateizm konusu zor bir konudur. Weltecke mezhep çatışmalarının derin bir şekilde yaşandığı 16-17. yüzyıllarda telaffuz edilen bu iki Orta Çağ değerlendirmesine kovuşturma dönemi ve romantik inanç çağı yaklaşımları ismini vermektedir. Birinci yaklaşıma göre, Orta Çağ'da düşünen insanlar her zaman ruhban sınıfının baskı ve zulmüne maruz kalmıştır. Bunu ispat etmek için bazı isimler Orta Çağ sapkınları listelerinden alınmıştır. Bu derlemelerde toplanan birçok isim, modern akademik tartışmalarda da görülmektedir. Bazı akademisyenler de Kilise karşıtı muhalefetlerini Avrupa dışından teyit etme arayışına girmişlerdir. Arap polemik edebiyatından derledikleri Şarka ait bazı isimleri erken dönem Müslüman gelenekten gelen ateistlere örnek olarak zikretmişlerdir. On dokuzuncu yüzyıl boyunca, İslam felsefesinin Avrupa'da aydınlanma ve ateizmin ortaya çıkmasında etkin rolü olduğu savunulmuştur.

Dini sapkınlıklar Kilise tarafından resmen kınanan bir öğretiye veya yaşam biçimine kasıtlı ve inatçı bağlılık olarak ele alınmış ve kovuşturmalara tabi tutulmuştur. Her durumda, sapkınlık

⁵⁴ Weltecke, "Beyond Religion", 109.

tanımı gereği hem kanon hukuku hem de laik hukuk için cezai bir suçtu. Sapkınlık kavramı genişletilmiş; Papa'nın politikalarına sadakat göstermeyenler veya onların destekçileri de kafir olarak kabul edilmiş ve baskıya maruz bırakılmışlardır. Engizisyon mahkemelerince aranan kişilerin tipolojilerini tanımlayan Engizisyon el kitapları incelendiğinde dini şüpheleri genel bir şekilde dile getirmekle yetinen kişilerin engizisyon kovuşturmalarına dahil olmadığı ve dolayısıyla zulme de uğramadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu kılavuzlar ve seçmeler tutanakları, soruşturmacıların ateist aramadıklarını ortaya koymaktadır. Aynı şekilde Engizisyon el kitaplarında da “Tanrı yoktur” ifadesinden bahsedilmemektedir. Şüphe veya inançsızlık bir suç değildi. Küfür (blasphème) ise Kilise tarafından değil laik mahkemeler tarafından kovuşturuluyordu ve modern çağlardan itibaren giderek daha ağır cezalandırılmaya başlamıştı. Ancak “Tanrı yoktur” ifadesi küfür olarak görülmemiştir. Küfür, söz gelimi tavernalarda kumar oynarken Tanrı'ya sövmek gibi saldırgan bir dil eylemi olmalıydı.⁵⁵

John H. Arnold, inanç toplumunda da yani Orta Çağda inançsızlığın belirli bir ölçüde bulunmasının doğal olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ Arnold'a göre, Orta Çağ Avrupa'sında da tek bir inanç yoktu. Aksine bir inanç yelpazesi söz konusuydu. Herhangi bir zamanda genellikle çok farklı inanç akımları yan yana var olmuştur. Orta Çağ dinini incelerken sadece kilisenin ifade ettiği resmi inancı değil sıradan uygulamaları da analiz etmemiz gerektiğidir. Çünkü inanç dediğimiz şey birtakım pratiklerden oluşmaktadır. İnanç, dilde ifade edilerek ve hayata yansiyarak kendini gösterir. Orta Çağda inançsızlık denilen şey resmi dinin dışındaki inanç ve pratikler içinde kullanılıyordu.⁵⁷

Weltecke'e göre, bazı tarihçi ve edebiyatçılar Reformasyon öncesi dönemler içinde inançsızlık kavramı yerine de ateizmi kullanmıştır. Ancak Orta Çağ araştırmaları ateizm kavramını bilinçli bir şekilde Reformasyon öncesi dönemler için kullanmamışlardır. Daha ziyade inançsızlık (unbelief) kelimesi tercih edilmiştir. Latin Hristiyan literatüründe ateizm kelimesi 15. Yüzyıla kadar fazla kullanılmamıştır. Ateist terimi Yunancadan çeviriler yoluyla Latinceye yayılmıştır. Yunancada *atheos* terimi hem klasik hem de sonraki dönemlerde yaygın olarak diğer Hristiyan gruplara ve Yahudilere karşı kâfir karşılığında kullanılmıştır.⁵⁸ Orta Çağ düşüncesinde inançsız olarak tanımlananlar, öncelikle Tanrı'nın varlığına kişisel olarak ikna olmamış kişiler olarak ele alınmamıştır. İnançsız kavramı daha ziyade diğer dinlerin mensuplarını, bir siyasi birlik içinde kişinin kendi sadakat sisteminin dışındaki düşmanları ya da içeriden gelen isyancıları ifade ediyordu. İngilizce kâfir (infidel), sadakatsizlik (infidelity) ve inançsızlık (faithlessness) terimleri hala bu anlayışın izlerini taşımaktadır.⁵⁹

Geç Antik Dönem Hristiyan ve Orta Çağında dinden dönme hadiseleri sert bir şekilde cezalandırılmıştır. Hristiyanlıkta sapkınlık kavramı tanrıtanımazlıktan daha ciddi bir durum olarak değerlendiriliyordu. Yahudiliğe gelince dinden dönen bir Yahudi kötü bir Yahudi olarak

⁵⁵ Weltecke, “Lathéisme et le doute au Moyen Âge”, 349.

⁵⁶ Martignoni, “Unglaube im «Zeitalter des Glaubens» Atheismus und Skeptizismus im Mittelalter by Peter Dinzelbacher”, 1.

⁵⁷ James Given, “John H. Arnold, Belief and Unbelief in Medieval Europe”. London: Hodder Arnold, 2005, *H-France Review* Vol. 6 (August 2006), No. 92, 396.

⁵⁸ Weltecke, “Beyond Religion” 101.

⁵⁹ Bullivant ve Ruse, *The Oxford Handbook of Atheism*, 167.

Yahudi kalmaya devam ediyordu. Üç büyük din çevresindeki yasal uygulamaların hiçbiri dinden dönmeyi ateizmle eşanlamı olarak tanımlamamıştır.⁶⁰

Yine de engizisyon yargıcu Bernard Gui (öl. 1331) tarafından mahkemeye çıkarılan şüpheliler arasında 900 köylüden sadece birinin Tanrı'nın varlığını inkâr ettiği tespit edilmiştir. Hatta söz konusu köylü ve az sayıdaki diğerleri Tanrı'nın varlığını inkâr ettiği için değil, her sapkın (heretik) inançlara sahip olduğu için cezalandırılmıştır. Engizisyon kayıtlarında Tanrı'nın varlığını inkâr bir sapkınlık olarak tanımlanmamıştır.⁶¹

Kilise'nin sapkınlara yaklaşımı, teolojik ve pratik boyutlarda şekillenmiştir. Teolojik açıdan sapkınlık bir kriz olarak görülmüş ve dini tartışmaların merkezine yerleşmiştir. Pratik olarak ise aforoz, işkence ve hatta toplu katliamlar gibi yöntemlerle sapkınlarla mücadele edilmiştir. Örneğin, Albigenler Haçlı Seferi (1209-1229) ve Katarlara karşı baskılar, Kilise'nin sapkınlara yönelik sistematik kovuşturmasının örneklerindedir.

Sapkınlık ve ateizm arasında teolojik ve sosyal bağlamda farklılıklar bulunmaktadır. Sapkınlık, Kilise'nin resmi doktrininden sapmayı temsil ederken ateizm, Tanrı'nın varlığını tamamen reddeder. Ancak her iki kavram da Kilise'nin otoritesine meydan okuma anlamı taşımıştır. Heretik hareketler, Kilise'nin hem teolojik hem de siyasi otoritesine doğrudan meydan okurken, ateizm daha bireysel düzeyde bir inançsızlık olarak değerlendirilmiş ve genellikle marjinal kalmıştır. Bu durum, Kilise'nin tepkilerini de şekillendirmiştir; sapkınlara karşı sistematik kovuşturmalar ve cezalar uygulanırken, ateizm daha çok teolojik metinlerde tartışılmıştır ve doğrudan hedef alınmamıştır. "Bir yandan Orta Çağ'da ateizmin varlığı tartışılırken diğer yandan Kilise'nin buna karşı tutumundan bahsedilmiştir" şeklinde bir paradokstan bahsedilebilir. Bu paradoks şu şekilde açıklığa kavuşturulabilir: Orta Çağ'da ateizmin varlığı tartışmalı bir konuydu. Teolojik metinlerde Tanrı'nın varlığını inkâr eden bireylerden söz edilse de bu kişilerin gerçekten ateist olup olmadığı kesin değildi. Ateizmin yaygın bir tehdit oluşturmadığı bir dönemde Kilise'nin ateizme karşı tutumundan bahsetmek bir paradoks oluşturmaktadır.

Orta Çağ Kilisesi'nin inançsızlığa yönelik tutumunu analiz ederken, sapkınlık ile ateizm arasındaki teolojik ve siyasi ayrımı yapmak, bu çalışmanın temel metodolojik çıkış noktasını oluşturmaktadır. Sapkınlık, Kilise'nin kurumsal bütünlüğüne ve siyasi otoritesine doğrudan meydan okuyan, organize bir karşı-duruştur. Ateizm ise, kurumsallaşmamış, bireysel ve çoğu zaman felsefi bir anomali olarak algılanan marjinal bir olguydu. Bu niteliksel fark, Kilise'nin tepkilerini de kaçınılmaz olarak şekillendirmiştir: Sapkınlığa karşı sistematik kovuşturmalar ve ağır cezalar uygulanırken, ateizm pratik bir tehdit oluşturmadığı için çoğunlukla teolojik metinler içinde tartışılan soyut bir sorun olarak kalmış ve doğrudan hedef alınmamıştır.

Çalışmanın başından beri ele alınan paradoks –yani teoride en büyük günah olan Tanrı inkârının, pratikte neden sapkınlıktan daha az tepki gördüğü– bu metodolojik ayrım temelinde çözüme kavuşmuş olmaktadır. Kilise'nin mücadelesi, soyut bir inanç savunmasından çok, kendi kurumsal hegemonyasını korumaya yönelik pragmatik bir stratejiydi ve bu stratejinin merkezinde ateizm değil, sapkınlık vardı.

⁶⁰ Bullivant ve Ruse, *The Oxford handbook of atheism*, 167-168.

⁶¹ Bullivant ve Ruse, *The Oxford handbook of atheism*, 168-169.

Sonuç

Bu çalışma, Orta Çağ Avrupa'sında inançsızlığın varlığını ve Kilise'nin bu olguya yönelik stratejilerini analiz etmiştir. Bulgular, dönemin inanç dünyasının homojen olmadığını ve ateizmin imkânsızlığı tezinin aksine bireysel düzeyde inançsızlığın ve şüphenin mevcut olduğunu göstermektedir. Skolastik düşünürlerin Tanrı'nın varlığını ispat etme çabaları dahi, muhatap alınması gereken bir şüphe olgusunun varlığına işaret etmektedir.

Araştırmanın temel tespiti, Kilise'nin inançsızlığa karşı tutumunun tek bir reaksiyondan ibaret olmadığı, aksine tehdidin niteliğine göre farklılaştığıdır. Engizisyon kayıtları ve teolojik metinler, Kilise'nin önceliğinin felsefi ateizmle değil, kurumsal otoritesini doğrudan hedef alan sapkın hareketlerle mücadele etmek olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Sapkınlık, alternatif bir toplumsal ve siyasi yapı sunduğu için sistematik bir tehdit olarak algılanmış ve sert yaptırımlarla bastırılmıştır. Buna karşın ateizm veya dini şüphe, genellikle kurumsallaşmamış bireysel bir sapma olarak görülmüş ve pastoral rehberlik veya telkin yoluyla yönetilmiştir.

Bu makalenin literatüre özgün katkısı, Kilise'nin sapkınlık ve ateizme yönelik farklı yaklaşımlarını, tehdidin kurumsal bütünlüğe ve cemaat yapısına yönelik oluşturduğu tehlikenin niteliğine göre açıklamasıdır. Sapkınlık, rakip bir cemaat ve otorite sunarak Kilise'nin yapısal bütünlüğünü tehdit ederken, dönemin ateizmi kurumsal bir karşı-yapı oluşturmayan bireysel bir tutum olarak kalmıştır. Kilise'nin mücadelesi, soyut bir inanç savunmasından çok, kendi kurumsal hegemonyasını korumaya yönelik pragmatik bir stratejiydi.

Sonuç olarak Orta Çağ Kilisesi'nin inançsızlığa yönelik tutumu, dogmatik katılık kadar kurumsal pragmatizmle de şekillenmiştir. Bu ayrım, Kilise'nin gücünü soyut inançlardan ziyade toplumsal ve siyasi örgütlenmesinden aldığını göstermekte ve modern dönemdeki din-siyaset ilişkilerinin tarihsel kökenlerini anlamak için önemli bir analitik çerçeve sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akdemir, Ferhat. "Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme." *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18-19 (Ocak 2005): 347-363. <https://doi.org/10.17120/omuifd.15212>.
- Aristoteles. *De Anima*. Hazırlayan: R. D. Hicks. Cambridge: Cambridge University Press, 1907.
- Augustinus. "Church Fathers: City of God, 11/2." erişim 9 Aralık 2024. <https://www.newadvent.org/fathers/120111.htm>.
- Bakış, Mehmet Latif. "Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm." Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2008.
- Brabant, Siger de. *Quaestiones in tertium de anima*. Neşreden: B. Bazan. Louvain: Éditions Béatrice-Nauwelaerts, 1972. Erişim 24 Ekim 2023. https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost13/Siger/sig_ani0.html.
- Bullivant, Stephen ve Michael Ruse, editörler. *The Oxford Handbook of Atheism*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Dinzelbacher, Peter. "Étude sur l'Incroyance à l'Époque de la Foi." Çeviren: Jean-Léon Desforges. *Revue des Sciences Religieuses* 73, sayı: 1 (1999): 42-79. <https://doi.org/10.3406/rscir.1999.3474>.
- Draper, Paul. "Atheism and Agnosticism." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Editör: Edward N. Zalta. Stanford: Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2022.

- Ebu Mansur el-Maturidi. *Kitabü't-tevhid*. İstanbul: İrşad Kitabevi, 2001.
- Febvre, Lucien. *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle: La religion de Rabelais*. Paris: Albin Michel, 1947.
- Gazzali, Ebu Hamid. *Tehâfütü'l-Felâsife*. Çeviren: Bekir Karlığa. İstanbul: Çağrı Yayınları, t.y.
- Given, James. "Belief and Unbelief in Medieval Europe by John H. Arnold." *H-France Review* 6, no. 92 (Ağustos 2006): 396-398.
- İbn Rüşd. *Commentarium Magnum in Libros De Anima*. Neşreden: Henricus Austryn Wolfson, David Baneth ve Franciscus Howard Fobes. Cambridge, Massachusetts: The Mediaeval Academy of America, 1953.
- Knowles, David. *The Evolution of Medieval Thought*. 2. bs. London: Longman, 1993.
- Kohler, Kaufmann. "Heresy and Heretics." *Jewish Encyclopedia*. erişim 10 Aralık 2024. <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/7591-heresy-and-heretics>.
- Kutsal Kitap: *Eski ve Yeni Ahit (Mezmurlar)*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001.
- Lange, Friedrich Albert. *Geschichte des Materialismus*. 2. bs. Marburg: Verlag von Baedeker, 1887.
- Marcos, Mar, editör. *Herejes en la historia, Estructuras y procesos*. Madrid: Trotta, 2009.
- Martignoni, Andrea. "Unglaube im 'Zeitalter des Glaubens'. Atheismus und Skeptizismus im Mittelalter by Peter Dinzelsbacher." *Revue de l'histoire des religions* 229, no. 3 (2012): 432-436.
- Martínez, Ramón Soneira. "Límites Históricos del Ateísmo: Increencia en la Grecia Antigua." *Panta Rei* 12 (2018): 33-49. <https://doi.org/10.6018/pantarei/2018/2>.
- Mauthner, Fritz. *Der Atheismus und seine Geschichte im Abendlande*. 3 Cilt. Berlin-Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1920.
- Minois, Georges. *Histoire de l'athéisme: Les Incroyants dans le Monde Occidental des Origines à Nos Jours*. Paris: Fayard, 1998.
- Oppy, Graham. *Atheism: The Basics*. New York: Routledge, 2019.
- Rashi, ve Mayer I. Gruber. *Rashi's Commentary on Psalms*. The Brill Reference Library of Judaism, c. 18. Leiden; Boston: Brill, 2004.
- Ravera, Marco. *Ateismo' nel medioevo? Un concetto controverso*. Torino: Università degli Studi di Torino, 2011.
- Reuter, Hermann. *Geschichte der religiösen Aufklärung im Mittelalter vom Ende des 8. bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts*. Berlin: Verlag von Wilhelm, 1877.
- Robertson, John. *A Short History of Freethought*. 3. bs. London: L. Watts, 1915.
- Ryrie, Alec. "How To be Atheist in Medieval Europe." Gresham College Lecture, 27 Eylül 2018. erişim 1 Temmuz 2023. https://www.gresham.ac.uk/sites/default/files/2018-09-27_AlecRyrie_AtheismEurope-T.pdf.
- Taylan, Necip. *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*. 3. bs. İstanbul: Mahya Yayınları, 2015.
- Thomas, Aquinolu. *Summa Theologica*. Erişim 9 Aralık 2024. <https://www.ccel.org/a/aquinas/summa/FP/FP002.html#FPQ2OUTP1>.
- Thrower, James. *Western Atheism: A Short History*. London: Pemberton Books, 1971.
- Topaloğlu, Aydın. *Ateizm ve Eleştirisi*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998.
- Topaloğlu, Aydın. *Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları: Teizm ya da Ateizm*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.

Topaloğlu, Bekir. *Allah'ın Varlığı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1987.

Ülken, Hilmi Ziya. *La Pensée de l'Islam*. Çeviren: Gautier Dubois. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1953.

Vacant, Jean Michel Alfred, editör. *Dictionnaire de Théologie Catholique*. Cilt 1. Paris: Letouzey et Ane, 1905.

Weltecke, Dorothea. "Beyond Religion: On the Lack of Belief During the Central and Late Middle Ages." erişim 6 Temmuz 2023. <https://kops.uni-konstanz.de/server/api/core/bitstreams/49228c9b-e822-48b8-968e-fe4e22cd05b4/content>.

Weltecke, Dorothea. "L'athéisme et le doute au Moyen Âge: un problème controversé." *Revue de l'histoire des religions* 232 (2015): 339-361. <https://doi.org/10.4000/rhr.8409>.